

פרוצדורות ושפה: תפיסה צנועה של התנהלות לשונית

אנו חייבים להימנע בכל מחיר מפשטנות יתר, אשר מפתה יהיה לכנותה "המחלה המקצועית של הפילוסופים" אלמלא הייתה מקצועם. (אוסטין, איך עושים דברים עם מילים)

הקדמה

המונח 'פרוצדורה' משמש בזירות אנושיות שונות זו מזו: יש פרוצדורות משפטיות, פרוצדורות רפואיות, פרוצדורות הקשורות להתנהלות כלכלית ופרוצדורות הקשורות למערכות חינוכיות. בכל מקום שיש בו מערכת ארגונית פעילה קיימות גם פרוצדורות. בהקשר הפילוסופי בכלל ובפילוסופיית הלשון בפרט כמעט לא זכה המושג 'פרוצדורה' להתייחסות וממילא לביאור.¹ עובדה זו עשויה להיות מפתיעה משום שיש קשר סמנטי בין המונח 'פרוצדורה' לבין המונח 'כלל'. לעומת הפרוצדורה, הכלל עומד בלב אחד הדיונים הסוערים והמקיפים בפילוסופיית השפה העכשווית, בעיקר בהקשר הדיון של ויטגנשטיין בחקירות פילוסופיות.² במאמר זה רצוני למלא חסר זה, לכל הפחות באופן ראשוני, ולדון באופן פילוסופי במונח 'פרוצדורה' ובאופן שבו פרוצדורות מתפקדות בהתנהלות לשונית, ולהציע קווים לתפיסה לשונית המבוססת על פרוצדורות.

מטרת המאמר, אם כן, היא לטעון בזכות תפיסה פרוצדורלית של התנהלות לשונית. מושג הפרוצדורה שאציג כרוך בקשר המהותי שיש לפרוצדורה עם אופני פעולה מסוימים שאכנה 'תנאים נורמליים'. תנאים נורמליים נטועים בהקשרים של זמן, מקום וחברה. הואיל והנורמליות – שהיא מהותית לפרוצדורה – היא מושג הקשרי, לא ניתן להגדיר באופן הרמטי וסופי את המונח 'פרוצדורה'; אולם דווקא מאפיין זה של הפרוצדורה – התחמקותו מהגדרה – הופך אותו לחסין לחלק מהביקורות שלהן חשוף מושג ה'כלל' בדיון הויטגנשטייני על אודות עקיבה אחר כלל. אטען כי אופייה הפתוח של הפרוצדורה מבטא הן את האינטואיציה שהתנהלות לשונית אינה כפופה לכללים נוקשים מחד גיסא ואינה מתירה כל פעולה מאידך גיסא. כמו כן אראה כיצד ההבחנה בין כלל לפרוצדורה תורמת לדיון הכללי על אודות כללים, תוך הישענות הן על שיקולים מתוך הדיון בחקירות פילוסופיות והן על התפיסה הלשונית של אוסטין, כפי שהיא מוצגת בספרו איך עושים דברים עם מילים.³

1 מובן שפילוסופים כמו אלה המוזכרים כאן השתמשו במונח 'פרוצדורה'; כוונתי היא שאין התייחסות פילוסופית למונח כשלעצמו ואין ניתוח שלו כמושג פילוסופי עצמאי.

2 לודוויג ויטגנשטיין חקירות פילוסופיות (עדנה אולמן-מרגלית מתרגמת, 1995) (להלן: חקירות).

3 ג' ל' אוסטין איך עושים דברים עם מילים (ענת מטר עורכת, גיא אלגת מתרגם, 2006).

המילה 'פרוצדורה' מקורה בצרפתית – *procédure* – ומשמעה: אופן התנהלות (manner of proceeding).⁴ בשפה היומיומית אנו נוטים לחשוב על פרוצדורה בעיקר בהקשר הביורוקרטי: הליך של אינדיבידואל אל מול רשות או ארגון, הליך שהוא לעתים מסורבל או לא נחוץ, ולא פעם כרוך בשרירותיות מקוממת. לדעתי, לפן הביורוקרטי-אדמיניסטרטיבי של הפרוצדורה אין קשר לפרוצדורה הלשונית ולא אעסוק בו כאן.

א. לשקול גבינה, לשקול מילים: על תנאים נורמליים

במשחק הקרוקט בין אליס למלכת הלכבות משמשים קיפורים ככדורים ועופות פלמינגו – כמקלות. בניגוד לכדורים רגילים, הנעים רק אם חובטים בהם, כדורי הקיפור נוטים להזרחל למקומות אחרים. מקלות הפלמינגו, שלא כדרכם של מקלות רגילים, נוטים להתעקם, לעקל את צווארם ולהביט בפליאה באליס ממש ברגע שהיא מתכוונת לחבוט בעזרתם בכדורי הקיפור.⁵ האם תיאר קרול משחק קרוקט? האם זה בכלל משחק, בהתחשב בכך שאי-אפשר לצפות את התנהגותם של הקיפורים והפלמינגו? איך אפשר לתאר ולהסביר מצב עניינים שאינו מתנהל באופן הרגיל, הנורמלי? בחקירות ויטגנשטיין שואל שאלה דומה: מה היה קורה אילו גושי גבינה היו נהפכים קלים או כבדים יותר כשהיו מונחים על המשקל:

רק במקרים הנורמליים מוכתב לנו בבהירות השימוש במלים; אנו יודעים, אין לנו כל ספק, מה עלינו לומר במקרה זה או אחר. ככל שהמקרה פחות נורמלי, כך גובר הספק מה עלינו לומר. ואם פני הדברים היו שונים לגמרי מכפי שהם למעשה – אילו, למשל, לא היה ביטוי אופייני לכאב, לפחד, לשמחה; אילו הפך הכלל ליוצא-מן-הכלל והיוצא-מן-הכלל לכלל; או אילו הפכו שניהם לתופעות בעלות שכיחות פחות או יותר שווה – אזי היו משחקי הלשון הנורמליים שלנו מאבדים בכך את עוקצם. הנוהל שלפיו מניחים נתח גבינה על המאזניים וקובעים את המחיר לפי קריאת המחוג היה מאבד את עוקצו אילו היה זה שכיח שנתחים כאלה היו לפתע גדלים או מתכווצים ללא כל סיבה נראית לעין. הערה זו תתבהר יותר כאשר נדון בדברים כמו היחס של ביטוי לרגש וכיוצא בהם.⁶

פסקה זו היא אחת מתוך ארבע בחקירות⁷ שבהן ויטגנשטיין מזכיר את המושג נוהל (prozedur) במקור הגרמני, procedure בתרגום לאנגלית). ככל ארבע הפסקאות שבהן המונח מוזכר, הוא מוזכר בהקשר של משחק שפה. 'משחק שפה' הוא אחד המושגים המרכזיים בחקירות ומבטא רעיון בסיסי בו: משמעות לשונית מוסברת באמצעות השימוש שאנו עושים בשפה. בקירוב ראשון, 'משחק שפה' הוא פרקטיקה מסוימת של שימוש בשפה. לשפה אנושית אין מהות אחת המשותפת לכל הפעילויות שאנו מכנים בשם 'שפה', אלא היא מורכבת מזירות פעילות לשונית שכל אחת כמותה כמשחק שפה. לפי ויטגנשטיין, אין

4 Procedure (activity), MEMIDEX, <http://www.memidex.com/procedure+activity> (last visited sep. 29, 2012)

5 לואיס קרול הרפתקאות אליס בארץ הפלאות (רינה ליטוין מתרגמת, 1997).

6 חקירות, לעיל ה"ש 2, פסקה 142.

7 שם, פסקאות 163, 200 ו-239.

דבר מה אחד או תכונה אחת המשותפים לכל משחקי השפה ממש כפי שאין תכונה אחת המשותפת לכל הפעילויות האנושיות שאנו מכנים 'משחקים'. השפה מורכבת מאינסוף משחקי שפה – אינסוף שאינו קבוע אלא משתנה כל הזמן, כשמשחקי שפה חדשים נכנסים לזירה הלשונית ואחרים יוצאים ממנה. אם כן, כלל משחקי השפה וכלל השימושים בשפה מרכיבים את התופעה המכונה 'שפה אנושית'.

ויטגנשטיין מציג את הפרוצדורה כמאפשרת משחק שפה נורמלי, כזה שבמסגרתו השימוש במילים בהיר. הקשר בין מושגים אלו – פרוצדורליות ונורמליות – עומד בבסיס מאמר זה. ויטגנשטיין לא ראה בנורמליות תכונה דו-ערכית (כזו שחלה או שלא חלה על מצבי עניינים) אלא מאפיין הנע על רצף בין הנורמלי לחריג, הלא נורמלי. ויטגנשטיין גם מצביע על כך שיש קשר בין השימוש בשפה לבין אותו רצף: ככל שמצב העניינים נורמלי יותר כך ברור לנו יותר מה עלינו לומר. אולם מהו מקרה נורמלי לעומת מקרה לא נורמלי? ומה הקשר של הוודאות, לעומת הספק, בנוגע למה שעלינו לומר לבין אפיונו של המקרה הנורמלי? במילים אחרות, מהו אותו דבר שקיים במבנה של סיטואציה נורמלית שמהווה תרופת-נגד לספק ומספק תשובה למה שעלינו לומר?

ביאור הקשר שבין פרוצדורה לבין משחק, שפה ותנאים נורמליים של שיח היא אחת המטרות המרכזיות במאמר. בטרם ארחיב אצביע, בעקבות ויטגנשטיין, על כך שפרוצדורליות כרוכה בנורמליות באופן הבא: הקשר אופייני ונורמלי הוא תנאי הכרחי לקיומה של פרוצדורה. זו אחת ממסקנותיו העיקריות של הדיון שאני מציעה במאמר זה: ללא הקשר נורמלי, הפעולה – למשל: חיתוך של גבינה ושקילתה, תשלום עבור גבינה במשקל זה ולא אחר – נהפכת לפעולה ללא סיבה וטעם. אם גושים של גבינה היו משנים את משקלם, אזי גם אם למראית עין היו אנשים 'שוקלים' גושי גבינה, למעשה הם לא היו נוטלים חלק במשחק השפה של שקילה. באותו מובן, גם אליס והמלכה נראות כמשחקות קרוקט אך למעשה אין הן משחקות קרוקט. כאמור, בירור הקשר בין פרוצדורה לתנאים נורמליים עומד בלב מאמר זה, ואחזור אליו בהמשך.

פסקה 142 היא אחת מכמה פסקאות בחקירות העוסקות בסוגיה מרכזית בחיבור – עקיבה אחר כלל. ויטגנשטיין מצביע על קשר בין משחקי הלשון הנורמליים לבין עקיבה אחר כלל ופרוצדורה: "אילו הפך הכלל ליוצא-מן-הכלל והיוצא-מן-הכלל לכלל [...] אזי היו משחקי הלשון הנורמליים שלנו מאבדים בכך את עוקצם". אפשר להשוות את הפרוצדורה לכלל שאין לו יוצא מן הכלל במובן זה שהוא מתרחש רק בהינתן תנאים נורמליים. הפרוצדורה, אם כן, היא התנהלות שהנורמליות טבועה בה מעצם הגדרתה. נדמה שלמושג הפרוצדורה שמור מקום מיוחד בדיון הוויטגנשטייני על אודות עקיבה אחר כלל. אולם בעוד שהדיון ברעיון הוויטגנשטייני על עקיבה אחר כלל הוא אחד הפוריים והמעמיקים ביותר בספרות הפילוסופית העכשווית – דיון שהניב היקף עצום של ספרות פרשנית⁸ וממשיך להניב ספרות כזו – אין בנמצא התייחסות להבחנה ולהשוואה בין כלל לפרוצדורה ובין עקיבה אחר כלל לעקיבה אחר פרוצדורה. מטרתי במאמר זה היא לבחון את הקשר בין המושגים 'כלל' ו'פרוצדורה'. בסעיף 4 אציע שורה של אפיונים לפרוצדורה, שימשו כדי לטעון

8 בעיקר מאז פרסום ספרו של סול קריפקה *SAUL A. KRIPKE, WITTGENSTEIN ON RULES AND PRIVATE LANGUAGE (1982)* (להלן: קריפקה).

כי יש לראות בעקיבה אחר כלל עקיבה אחר פרוצדורה. לטענתי, בכוחה של תפיסה כזו לפתור חלק מהבעיות המהותיות שעולות בדיון של ויטגנשטיין בסוגיית העקיבה אחר כלל.

ב. עקיבה אחר כלל

בפסקאות 242–138 בחקירות ויטגנשטיין מעלה לדיון את שאלת מעמדם ותפקידם של כללים בהתנהלות הלשונית האנושית. מחד, אנו נוטים להניח כי שימוש בשפה, כמו התנהגויות אנושיות רבות, הוא פעילות הכפופה לכללים. אנו תופסים את הכלל הן כמספק הדרכה לפעולה (עונה על השאלה "כיצד עלי לפעול?") והן כמספק הסבר והצדקה לפעולות (עונה על השאלה "מדוע פעלתי כך?"). מאידך – כפי שהדיון הוויטגנשטייני מראה – ניסיון לתת הסבר ברור ומקיף על תפקידם של כללים בשפה נתקל בקשיים רבים ואולי אף אינו אפשרי.⁹ בלב לבו של הדיון על אודות כללים ויטגנשטיין מציב את השאלה מה בין הכלל עצמו לבין ניסוחו (לשון הכלל)¹⁰ והפעולה העוקבת אחריו. ויטגנשטיין משווה את ניסוח הכלל לתמרור ואת פעולת העקיבה אחריו לציית לתמרור, ושואל "מה לביטוי של הכלל [...] ולפעולותי שלי?"¹¹ הוא הציע כמה תשובות ודחה אותן: לא ייתכן שהקשר הוא סיבתי (היינו: שהכלל הוא הסיבה הלוגית, הפסיכולוגית או הפיזיולוגית לביצוע הפעולה), שכן הסבר כזה מעמיד את העקיבה אחר כלל על סוג כזה או אחר של הכרח (לוגי, פסיכולוגי או פיזיולוגי) – וברור כי תפיסה רדוקטיבית כזו של כללים כהכרחיים מחטיאה את עצם הרעיון של ציות לכלל. איננו נוהגים לחשוב על ציות לכלל כעל הכרח מכל סוג. בדרך כלל, זה ההבדל בין כלל (rule) לבין חוק (law). לחוק טבע או לחוק לוגי אנו מייחסים הכרח ואין אנו מייחסים לו ממד נורמטיבי, הכולל מניה וביה גם את האפשרות לא לציית לחוק. דווקא השימוש במונח 'חוק' בהקשר משפטי מהווה (בעברית ובאנגלית) דוגמה יוצאת-דופן להבחנה בין 'כלל' ל'חוק', שכן החוק האנושי נתפס כמעשה ידי אדם ואינו הכרחי.

מאידך גיסא גם לא ייתכן שציות לכלל הוא אירוע מנטלי פרטי, שכן אז אי-אפשר היה להבחין בין עקיבה אמיתית אחר כלל לבין מחשבה (מוטעית) שנהפכה לעקיבה אחר כלל.¹² במילים אחרות: לעקיבה אחר כלל יש היבט פומבי-חברתי שאי-אפשר להתעלם ממנו. השאלה על אודות הקשר בין לשון הכלל לפעולת העקיבה אחריו נותרה פתוחה בשלב זה בדיון של ויטגנשטיין; יש הטוענים כי גם בהמשך החיבור לא נתן לה ויטגנשטיין מענה וכי אופייה הפרדוקסלי של השאלה ממשיך ללוותה – למרות הפתרון לכאורה שויטגנשטיין מציע בסעיף 201, ואף אני אתיחס אליו בהמשך.¹³

הדוגמה המרכזית שבה השתמש ויטגנשטיין בדיון על אודות כללים היא המשך של סדרה מתמטית. תלמיד מתבקש להמשיך סדרה כלשהי: 2,4,6,8... מה יהיה המספר הבא? 10 היא

9 זו טענתי המרכזית בספרי (Jesus Padila Galvez & Alejandro Tomasini Bassols eds., 2010) DANA RIESENFELD, THE REI(G)N OF 'RULE'

10 על משקל "לשון החוק", היינו: האופן שבו החוק מנוסח בהקשר המשפטי.

11 חקירות, לעיל ה"ש 2, פסקה 198.

12 שם, פסקה 202.

13 שם. קריפקה, לעיל ה"ש 8, טוען כי השיקולים שהניעו את ויטגנשטיין לדחות את הפתרונות המסבירים את הקשר בין הכלל לפעולת העקיבה אחריו מונעים למעשה כל אפשרות לפתרון.

תשובה אפשרית אם נניח כי מדובר בסדרת המספרים הזוגיים; 16 גם היא תשובה אפשרית, אם מדובר בסדרה של מכפלה, הוספה של שתיים, עוד הוספה של שתיים, ושוב מכפלה. עבור כל סדרה מתמטית אפשר לשאול את השאלה: "כיצד עלי להמשיך מכאן?" יש אינספור מספרים שיכולים להמשיך את הסדרה המתמטית; יתר על כן: כל מספר יכול להמשיך את הסדרה. ויטגנשטיין מפנה את תשומת הלב לעובדה שכל סדרה מתמטית ניתנת להמשך על ידי הוספה של כל מספר. כל מספר שאפשר לכתוב כהמשך של סדרה מתמטית יכול להיחשב כפעולה העוקבת אחר כלל זה או אחר. לכן, כל פעולה כזו – הוספת מספר לסדרה – תהיה בכל מקרה פעולה שעוקבת אחר כלל כלשהו. נובע מכך שלא תיתכן פעולה שאינה כפופה לכלל. מתוך כך עולה כי הרעיון של עקיבה אחר כלל הוא פרדוקסלי: "הפרדוקס שלנו היה זה: הכלל אינו יכול לקבוע שום פעולה, שכן ניתן להביא כל אופן פעולה לידי כך שיתאים לכלל. התשובה הייתה: אם כל אופן פעולה יכול להתאים לכלל, אזי כל אופן פעולה יכול גם לסתור אותו. לכן, אין כאן לא התאמה ולא סתירה"¹⁴. היינו: אם כל פעולה עוקבת אחר כלל כלשהו, יהא אשר יהא – באיזו מובן אפשר לדבר על עקיבה או על אי-עקיבה אחר כללים? אפשר אולי לחשוב על 'כלל-על' שקובע עבור פעולה מסוימת שהיא מהווה עקיבה אחר כלל מסוים וגם הפרה – או אי-עקיבה – אחר כלל אחר. פי שניתן לראות בנקל, הצעה כזו מובילה באחת לדגרסיה אין-סופית של כלל, הכפוף לכלל, הכפוף לכלל אחר... למרות אוסף הבעיות הכרוכות במתן הסבר על אודות תפקידם של כללים בשפה, נדמה שוויטגנשטיין מנסח גם קווים לפתרון פרדוקס הכלל – "תשובה", כפי שכתב בפסקה 201. ראשית, טוען ויטגנשטיין, עקיבה אחר כלל היא פעולה שהיא חלק מפרקטיקה; שנית, מטבעה של פעולת עקיבה אחר כלל להיות פומבית (ולא פנימית-מנטלית) וחברתית (ולא מבודדת);¹⁵ שלישית, עקיבה אחר כלל היא פעילות שכרוכה הן בחזרתיות והן בקיומם של נוהגים והרגלים חברתיים. במילים אחרות: אנו עוברים תהליך של חניכה ולימוד לציית לכלל. למרות ההסכמה הפרשנית על כך ששלושת ההיבטים הללו של עקיבה אחר כלל הם חלק מכל תפיסה של משמעות הנשענת על שימוש בכללים, אין הסכמה בין הפרשנים בנוגע לשאלה כיצד חוברים שלושת היסודות לכדי הסבר שלם על אודות כללים בשפה ומה משקלו ותפקידו של כל רכיב. כך, למשל, אף על פי שאין ספק שלציות לכללים יש פן חברתי מהותי, חלק מהפרשנים תופסים את תפקיד החברה כתנאי תאורטי¹⁶ – כאפשרות

14 חקירות, לעיל ה"ש 2, פסקה 201.

15 שם, פסקאות 243-315. כפי שעולה מחקירות, הדיון בפן החברתי של השפה קשור לאחד הדיונים המרכזיים בספר – הדיון על אודות שפה פרטית. בקצרה, מה שמכונה "טיעון השפה הפרטית" הוא למעשה טיעון נגד אפשרות קיומה של שפה פרטית. ויטגנשטיין יוצא נגד מסורת פילוסופית הסבורה כי יש שפה פרטית – שפת מחשבה – שבה אדם משתמש בינו לבין עצמו, שהיא קודמת לשפה הפומבית המשמשת בראש ובראשונה לצורכי תקשורת. לעומת עמדה זו ויטגנשטיין טוען ששפה במהותה היא פומבית וחברתית, ולכן גם השפה שבה אדם משתמש כדי לתקשר עם עצמו נסמכת על פומביותה של השפה. שפה יכולה להיות אישית (במובן שאינה משמשת לצורכי תקשורת עם אחר) אך אינה יכולה להיות פרטית: אין מובן לשפה המובנת רק על ידי דובר אחד.

16 זו עמדתם של בייקר והקר: G.P. BAKER & P.M.S. HACKER, WITTGENSTEIN: RULES, GRAMMAR, AND NECESSITY (1985).

עקרונית לשיתוף אחרים בעקיבה אחר כלל, ואילו אחרים סבורים כי היות חלק מקהילה חברתית הלכה למעשה היא תנאי פרקטי לקיומה של התנהגות כפופת כלל.¹⁷ קו פרשני אחר מדגיש את לימוד הכלל ורואה בתהליך החניכה ובתפקידו של המורה כלפי התלמיד את המוקד העיקרי בדיון.¹⁸

חשוב לזכור כי הדיון הפרשני בנוגע לוויטגנשטיין, ויש שיאמרו – כל דיון פרשני באשר הוא – מתנהל כל העת בשני מישורים שאינם בלתי קשורים: ראשית, ניסיון לחלץ את עמדתו של ויטגנשטיין עצמו בחקירות לגבי עקיבה אחר כלל. כאן ניטש ויכוח סוער שלא הוכרע בנוגע לשאלה אם עמדתו של ויטגנשטיין היא עמדה השוללת את קיומם של כללים או מחייבת אותם. מישור נוסף, הוא השימוש במסגרת המושגית ובקו המחשבה שוויטגנשטיין מציע בנוגע לכללים כמצע לטענותיו הפילוסופיות של הפרשן הכותב עצמו. בסבך הפרשני הזה אני טוענת כי התמקדות במונח 'פרוצדורה' היא מועילה והסברית בשני המישורים שהוזכרו:

- א. כעמדה פרשנית: יש ראיות טקסטואליות המצביעות על כך שיש לייחס חשיבות למושג הפרוצדורה, חשיבות שהספרות הפרשנית התעלמה ממנה;
- ב. ללא תלות בערכה כעמדה פרשנית, יש חשיבות ותרומה לדיון על אודות פרוצדורת כעומד בפני עצמו וכמשליך על הדיון הרחב יותר לגבי מעמדם ותפקידם של כללים לשוניים.

להלן אציע ביסוס לסעיף הראשון על ידי התחקות אחר שלוש פסקאות נוספות שבהן ויטגנשטיין מזכיר את המונח 'פרוצדורה'. מתוך התייחסות לאלו אציע, בחלק החמישי, אפיון של הפרוצדורה באמצעות בידולה מ'כלל'.

ג. פרוצדורה בחקירות פילוסופיות

לטענתי, ההנחה שקיומה של פרוצדורה כרוך בקיומם של תנאים נורמליים (או תנאי נורמליות), שהוזכרה בפסקה 142, היא ההנחה המרכזית ביותר בדיון של ויטגנשטיין על אודות פרוצדורות. היא גם הקו הרעיוני המחבר בין ארבע הפסקאות שבהן מוזכרת הפרוצדורה. כאמור, המונח 'פרוצדורה' מוזכר בשלושה מקומות נוספים בחקירות.¹⁹ בפסקה 200 – פסקה אחת לפני הפסקה שבה מוזכר פרדוקס הכלל – כתב ויטגנשטיין:

17 זו העמדה הקהילתית של קריפקה, לעיל ה"ש 8.

18 וויליאמס, למשל, מציעה פרשנות כזו: MEREDITH WILLIAMS, WITTGENSTEIN, MIND, AND MEANING: TOWARD A SOCIAL CONCEPTION OF MIND (2002). ראו בעיקר בפרק 6.

19 לעיל ה"ש 2. אציין כאן שלושה מתוך ארבעת האזכורים של "פרוצדורה". האזכור הרביעי מופיע בפסקה 239. פסקה זו מאוחרת יותר ונחשבת לחלק מצבר אחר של פסקאות. לעומת אלו המטרימות את פרדוקס הכלל (פסקה 201), פסקה 239 קרובה לטיעוני השפה הפרטית: "כיצד הוא אמור לדעת באיזה צבע עליו לבחור כאשר הוא שומע 'אדום'? – פשוט מאוד: עליו לקחת את הצבע שתמונתו עולה על דעתו כאשר הוא שומע את המלה. – אבל כיצד הוא אמור לדעת מהו הצבע 'שתמונתו עולה על דעתו'? האם נחוץ לשם כך קריטריון נוסף? (אמנם, יש תהליך של בחירת הצבע העולה על דעתך למשמע המלה...) 'אדום' משמעו הצבע העולה על

ניתן כמובן לדמות שני אנשים בני עם כלשהו, שאיננו מכיר משחקים, היושבים ליד לוח שחמט ומבצעים את מהלכי משחק השחמט; ואפילו עם כל תופעת הלוואי הנפשיות. אילו ראינו אנו זאת, היינו אומרים שהם משחקים שחמט. אבל כעת שווה בנפשך משחק שחמט המתורגם, באמצעות כללים מסוימים, לסדרה של פעולות שאין אנו רגילים לקושרן עם משחק, – נניח פרץ צווחות ורקיעות ברגליים. והנה, אותם שני אנשים, במקום לשחק באורח המוכר לנו כשחמט, צווחים ורוקעים; וזאת באופן שההליכים הללו ניתנים להיות מתורגמים, לפי כללים מתאימים, למשחק שחמט. וכי עדיין ניטה לומר שהם משחקים משחק? ובאיזו זכות ניתן לומר זאת? (שתי ההדגשות הראשונות במקור; ההדגשה השלישית הוספה).

יש דמיון בין פסקה 142 לפסקה 200: בשני המקרים משהו מפריע את ההתנהלות רגילה של המשחק (או משחק השפה). בפסקה 142, כמו גם במשחק הקרוקט של המלכה, האובייקטים – כלי המשחק – אינם מתנהגים באופן רגיל. על פי ויטגנשטיין, במקרה כזה יאבד משחק השפה מטעמו. בפסקה 200 ויטגנשטיין שואל שאלה קרובה לזו שבפסקה 142 – קרובה אך לא זהה: מהו התנאי ההכרחי לקביעה שסדרת פעולות מסוימת היא משחק? מחד גיסא, האם אפשר 'להיראות כמו' ו'להרגיש כמו' מי שמשחק משחק בלי לשחק אותו? מאידך גיסא, האם אפשר לשחק משחק על ידי פעולות שלא מאפיינות אותו? אם כן, ויטגנשטיין שואל מה הקשר בין הדבר שאנו מכנים 'משחק' לבין הפעולות שמתבצעות במהלך המשחק. למשל, מה ההבדל בין שחמט לבין סדרת הפעולות של משחק השחמט? התשובה לשאלה מופיעה בפסקה הבאה – פסקה 201 – שבה מופיע פרדוקס הכלל, ויש הרואים בה את לב לבו של הדיון על אודות כללים. ויטגנשטיין מגיע למסקנה כי לא ניתן לתת הסבר לרעיון העקיבה אחר כלל במונחים של התאמה של פעולה מסוימת ללשון הכלל. הסיבה היא שכל פעולה ניתנת לפרשנות ככזו שעוקבת אחר כלל כלשהו. במילים אחרות, מכיוון שבאופן עקרוני לא ניתן לפעול באופן שאינו עוקב אחר כלל, גם אין משמעות לרעיון של עקיבה אחר כלל. ייתכן כי לאלו הנתקלים לראשונה בדיון הוויטגנשטייני על אודות כללים מהותו של הפרדוקס אינה ברורה. ברור, יטענו אלו, שיש משמעות לעקיבה אחר כלל: עקיבה אחר כלל היא פעולה הממלאה את נוסח הכלל. בשחמט, למשל, אם אחד המשתתפים מסיע את הרץ באלכסון הרי שעקב אחר כלל, ולעומת זאת, כל תזווה אחרת של הרץ תהווה הפרה של הכלל. תשובה זו אינה מספקת את ויטגנשטיין. הוא ממשיך ושואל: אם מסיע מישהו את הרץ כאילו היה צריח ואת הצריח כאילו היה רץ – האם גם אז נרצה לומר שפעולתו אינה עוקבת אחר כלל? ניתן לענות כי ייתכן שאותו אדם אינו עוקב אחר כללי משחק השחמט אך הוא עוקב אחר כלל אחר. אולם זו בדיוק השאלה העומדת בבסיס הדיון על אודות כללים: מהי אמת-המידה לקביעה שפעולה מסוימת היא עקיבה אחר כלל?

לשאלה זאת שתי תשובות עיקריות. האחת גורסת כי אמת-המידה או הקריטריון לכך שפעולה אכן עוקבת אחר כלל נפרדת מכל הפעלה פרטיקולרית של אותו כלל. במילים אחרות, צריך להיות ברור מתוך לשון הכלל מה יהווה עקיבה אחריו ומה לא כבר בטרם יושם

דעתי למשמע המילה 'אדם' – זו תהה הגדרה. לא הסבר של מהות הציון באמצעות מלה" (ההדגשה הראשונה הוספה, השתיים האחרות – במקור).

הכלל אפילו פעם אחת. תשובה אחרת גורסת שיש להשתית את אמת-המידה לתקינותה של פעולה העוקבת אחר כלל על כוונתו של מי שעוקב אחר הכלל לעקוב אחר כלל מסוים. אם האפשרות הראשונה נכונה, אזי ניתן להעלות על הדעת משחק שאיש אינו משחק לעולם (אפשרות כזו מועלית בפסקה 204), משחק שלא נעשתה כל פעולת עקיבה אחר כלליו. מאידך גיסא, אם האפשרות השנייה נכונה, אזי בהינתן פעולות הכפופות לכלל אי-אפשר להכריע אם הוצא לפועל הכלל ה'נכון'. באופן גס אפשר לומר שהאפשרות הראשונה מייצגת תפיסה ריאליסטית של כללים, הרואה בכלל ישות הנפרדת מיישומו, ואילו האפשרות השנייה מייצגת תפיסה מנטליסטית של הכלל, הרואה בכלל ישות מנטלית וכוונה של מישהו לפעול באופן מסוים. שתי התפיסות גם יחד חלקיות ולא מצליחות לתת הסבר מלא על אודות הקשר בין הכלל לבין פעולת העקיבה אחריו.²⁰

ניתן לומר, אם כן, שפרדוקס הכלל נובע מניסיון להסביר עקיבה אחר כלל באחת משתי הדרכים: בדרך ריאליסטית העיוורת ליישומי האקטואליים של הכלל – היינו: לפעולות העקיבה אחריו, או בדרך מנטליסטית המתמקדת בכוונת הפועל ומפרידה את הכלל מכלליותו. המשותף לשתי התפיסות הללו הוא שכל אחת מהן תוקעת טריז (אחר) בין הכלל לבין יישומו – פעולת העקיבה אחריו. והרי שאלת הקשר בין הכלל לבין יישומו היא השאלה שאותן תפיסות בקשו לתת לה מענה... לטענתי, הפרדוקס נובע מכך ששתי התפיסות גם יחד מפיקעות את פעולת העקיבה אחר כלל מהתנאים הנורמליים לביצועה. הן עושות כן בכך שאינן קושרת קשר הכרחי בין הכלל לבין הפעולות העוקבות אחריו, אם מתוך דגש יתר על לשון הכלל (בתפיסה הריאליסטית)²¹ ואם מתוך דגש יתר על פרשנות ספציפית לכלל (בתפיסה המנטליסטית). מה שחסר הן בזו והן בזו הוא התייחסות לתנאים הנורמליים שבהם הכלל מבוצע, היינו: לפן הפרוצדורלי שלו.

גם בפסקה 163 מוזכר המונח 'פרוצדורה' בהקשר דומה. פסקה 163 היא אחת מצבר פסקאות העוסקות בהסתעפות של הדיון על אודות עקיבה אחר כלל ועניינן בשאלה "מהי קריאה".²² בפסקה 162 ויטגנשטיין מציע כי קריאה היא סוג של גזירה (derivation) של הטקסט המושמע בקול רם (הנקרא) מזה הכתוב. תלמיד שמקריא בקול רם מראה למורה כי הוא עושה שימוש בכלל שמעביר את האותיות הכתובות לדבורות. בסוף הפסקה ויטגנשטיין מציע לדמיין סיטואציה של כתיבה שבה כלל המעבר – או אוסף כללי המעבר – בין אותיות מודפסות לאותיות הכתובות בכתב יד מיוצג בטבלה בעלת שני טורים. בטור הראשון מופיעה האות המודפסת ובטור השני התעתיק של אותה אות בכתב יד. התלמיד מסתכל על הטבלה ומשתמש בה כדי להעתיק בכתב ידו קטע מודפס. בהקשר זה מופיעה פסקה 163.

בתחילתה ויטגנשטיין מציע את האפשרות שהתלמיד משתמש בטבלה באופן אחר, אך קונסיסטנטי: "אך מה אם הוא עושה זאת כך שהוא מציב תמיד b עבור A, c עבור B, d עבור C וכן הלאה, ו-a עבור Z? – הרי גם לזאת נקרא גזירה על-פי הטבלה". תשובתו

20 שתי התשובות האפשריות המועלות כאן הן פירוט של התשובות שהוזכרו בסעיף הקודם: שתיהן תופסות את הכלל כסוג של הכרח: לוגי או פסיכולוגי, בהתאמה.

21 ב"ריאליזם" כאן נעשה שימוש במובנו הפילוסופי. בנוגע לכללים, הכוונה היא לעמדה הסבורה שיש לכללים קיום אונטי נפרד מיישומי הכלל וקודם להם.

22 חקירות, לעיל ה"ש 2, פסקאות 155-170.

של ויטגנשטיין מייצגת את העמדה הגורסת שכל חוקיות באשר היא, גם אם אינה פשוטה, תחשב לגזירה על פי הטבלה. בהמשך הפסקה הוא בוחן אפשרות של שימוש סכמטי מתוחכם יותר בטבלה:

אך הנח שהוא לא נצמד לשיטה אחת של תעתיק, אלא משנה אותה לפי איזשהו כלל פשוט: אם הוא הציב פעם n עבור A , אזי המופע הבא של A הוא יציב o , ועבור הבא – p וכן הלאה. – אך היכן הוא הגבול בין נוהל זה לבין נוהל מקרי?²³

גם כאן, כפי שראינו בפסקאות 142 ו-200, מוזכרת הפרוצדורה בקשר של התנאים הנורמליים לביצועה. התוספת של פסקה 163 לדיון היא הדיון בשאלה אם ניתן להבחין בין כלל המשתנה תדיר (כלל מסובך) לבין התנהגות רנדומלית, היינו: כזו שאינה כפופה לאף כלל. התשובה שויטגנשטיין מכוון אליה היא שלא ניתן לסרטט גבול כזה באופן מוחלט וחד-משמעי. בהינתן שיש אינסוף דרכים לעקוב אחר הטבלה ואינסוף אופנים בדרגות הולכות וגוברות של מורכבות, לא ברור מתי, באיזה שלב או באיזו דרגת מורכבות ייהפך כלל מורכב להתנהגות שאינה כפופה לכלל. בסוף הפסקה הוא שואל: "וכלום יש בכך כדי לומר שלמלה 'לגזור' אין בעצם כל משמעות, באשר דומה שהיא מתפוגגת כאשר אנו עוקבים אחריה?". לטענתי, התמונה העולה מפסקאות אלו בחקירות היא שהמושג 'פרוצדורה' מבטא את האינטואיציה, כי למרות שלא ברור היכן יש לסרטט את הגבול בין התנהגות הכפופה לכלל לכזו שאינה כפופה לכלל, קיים הבדל בין שני המצבים. כפי שנראה בהמשך, גם אי-אפשר להצביע בבירור על הנסיבות המדויקות שבהן תנאים נורמליים נהפכים לתנאים לא נורמליים. אולם עובדה זו לא רק שאינה פוגעת בתפיסה פרוצדורלית של השפה, אלא מבטאת את יתרונה על פני תפיסת השפה כמערכת כללים.

ד. תפיסה פרוצדורלית של השפה

ניתוח הפסקאות שבהן ויטגנשטיין משתמש במונח 'פרוצדורה' מאפשר עתה לאפיין את הפרוצדורה הלשונית כפעולה מורכבת (סדרת פעולות) המתבצעת בתנאים נורמליים, היינו: במקום ובזמן מסוימים על ידי אנשים מסוימים ובאופן מסוים. ראשית, פרוצדורה אינה פעולה אחת: היא סדרת פעולות או פעולה מורכבת. הפעולות שמרכיבות את הפרוצדורה אינן נובעות ממנה בשום צורה ואופן והן אינן פועל יוצא שלה. כמו כן אין לומר שהפרוצדורה קובעת פעולות באותו מובן שהכלל קובע פעולות, או שפעולה היא בהתאם לפרוצדורה באותו מובן שפעולה היא בהתאם לכלל. הפרוצדורה היא-היא אוסף של פעולות מסוימות: בניגוד לכלל, היא אינה חלה עליהן או קובעת אותן והפעולות אינן מתבצעות בהתאם לה. שנית, הפרוצדורה, בניגוד לכלל, היא קונטקסטואלית וספציפית – היא פעולה שמתבצעת בהקשר ובזמן מסוימים. אם הכלל הוא כללי – היינו: אמור לחול על כל עוקב בכל עת ובכל נסיבות, אזי הפרוצדורה נטועה בהקשר של שימוש מסוים ונעשית על ידי אנשים מסוימים ובנסיבות מסוימות. כפי שמרמז תרגום המושג לעברית – הליך – הפרוצדורה כוללת רכיב זמני הנעדר מן הכלל. בתפיסה ריאליסטית של הכלל – כזו שוויטגנשטיין יוצא כנגדה – הכלל נתפס כעל-זמני או כא-זמני משום שהוא חל בלי קשר למועד יישומו.

23 שם, פסקה 163. ההדגשה הראשונה במקור, ההדגשות בהמשך הוספו.

לעומתו, הפרוצדורה היא הליך המתרחש בזמן (בנסיבות כרונולוגיות מסוימות) ועל פני זמן. הפרוצדורה, אם כן, רוויה בנסיבות הוצאתה לפועל, אותן נסיבות שכינית 'תנאים נורמליים'; נסיבות הקבועות מראש, לפחות באופן חלקי.

אפשר לסכם את מאפייני הפרוצדורה על ידי שימוש (חופשי למדי) בהגדרה של אריסטו לדרמה (בפואטיקה) ולקבוע את שלוש האחרויות של הפרוצדורה:²⁴

1. אחדות הפעולה: פרוצדורה היא סדרת פעולות. אי-אפשר להפריד בין ניסוח הפעולות שיש לעשות כדי לבצע את הפרוצדורה לבין הפרוצדורה עצמה. הפרוצדורה, אך לא הכלל, כוללת את הוצאתה לפועל.

2. אחדות הזמן: הפרוצדורה היא סדרת פעולות המתבצעת לאורך זמן ובזמן מסוים.

3. אחדות המקום: הפרוצדורה מתבצעת בנסיבות מסיימות הקבועות מראש, לפחות באופן חלקי.

שלושת המאפיינים האלו של הפרוצדורה – היותה בלתי-נפרדת מהפעולה שהיא והיותה נטועה בזמן ובהקשר – נובעים משורש משותף: התנאי ההכרחי לקיומה של פרוצדורה הוא קיומם של תנאים נורמליים לביצועה. הפרוצדורה, אך לא הכלל, היא אוסף של פעולות קבועות מראש (לפחות חלקית) המתבצעות בתנאים נורמליים. אי-אפשר לקיים פרוצדורה בהיעדר תנאים נורמליים ולכן, בניגוד למושג ה'כלל', הכולל את הפער בין ניסוחו לבין הפעולה העוקבת אחריו, פער כזה אינו מתאפשר כשמדובר בפרוצדורה. במובן זה, לטענתי, פרוצדורה היא כלל ללא יוצא מן הכלל. תנאי הנורמליות ההכרחיים לקיומה של הפרוצדורה מבטיחים שלא ניתן להפר פרוצדורה (במובן שניתן להפר כלל) אלא רק להוציאה לפועל באופן שגוי. מושג הכלל כולל את האפשרות להפר את הכלל: לולא כן היה הכלל נהפך לחוק בל יעבור ולהכרח. כלל שלא ניתן להפר אותו אינו כלל, כי אם חוק הכרחי. לעומת זאת, הפרוצדורה, במובן זה של תנאי הפרתה, היא תמונת ראי של הכלל. אין משמעות לדיבור על 'הפרה' של פרוצדורה אלא רק הוצאה נכונה ועל הוצאה לא נכונה שלה לפועל. תפיסה ששפה היא במהותה התנהלות פרוצדורלית אפשר למצוא בספרו של ג' ל' אוסטיין איך עושים דברים עם מילים (1962).²⁵ טענתו המרכזית של אוסטיין, כפי שמרמז שם ספרו, היא ששפה אנושית היא בראש ובראשונה פעולה ושדיבור הוא קודם כל עשייה. ככזו, הכלים התאורטיים ההולמים את בחינתה של השפה אמורים להינתן במונחי הצלחה או אי-הצלחה של הפעולה הלשונית, ולא – כפי שהיה מקובל במסורת הפילוסופית הלשונית עד שנות החמישים של המאה הקודמת – במונחים של אמיתות טענה או שקריותה. אוסטיין טבע את המונח 'פעולת לשון' כדי לתאר את אבן היסוד הפילוסופית-לשונית: כל הבעה לשונית היא ביצוע של פעולת לשון כזו או אחרת – הבטחה, פקודה, ברכה, שאלה וכו'.

את פעולת הלשון אוסטיין מכנה מבע ביצועי (performative): מבע לשוני שמתרחש כשפה ועל ידי השפה ומהווה (באופן חלקי או מלא) עשייה של פעולה.²⁶ המבע הביצועי הוא יותר מאשר "פשוט לומר דבר מה" ("more than merely saying something"), הוא עשייה של דבר מה. הדוגמאות של אוסטיין (שכבר הפכו לקלאסיקה בתחום) הן, למשל,

24 אריסטו על אומנות הפיוט (מרדכי הק מתרגם, 1972).

25 איך עושים דברים עם מילים, לעיל ה"ש 3.

26 שם, בעמ' 32.

האמירה "I do" בטקס החתונה, האמירה "אני מתערב איתך ש...", מתן שם לספינה או לאדם וכו'. למעשה, לפי אוסטין, השפה כולה היא סדרה של מבעים ביצועיים שמבצעים פעולה בשפה ובאמצעותה. כאמור, אם לדבר זה לעשות, אזי יש לאפיין את פעולת הדיבור במונחים של הצלחת הפעולה או כישלונה. אוסטין מפרט את התנאים ההכרחיים לתפקוד חלק ומוצלח של מבע ביצועי:²⁷

(A.1) מן ההכרח שיהיה קיים הליך²⁸ קונבנציונלי מקובל בעל תוצאות קונבנציונליות מסוימות. על הליך זה לכלול את הבעתן של מילים מסוימות על ידי אנשים מסוימים בנסיבות מסוימות; נוסף על כך -

(A.2) על האנשים המסוימים והנסיבות המסוימות בכל מקרה נתון שהוא להתאים לתפעולו של ההליך המסוים המתופעל.

(B.1) על ההליך להיות מוצא לפועל על ידי כל המשתתפים בו באורח נכון ובאורח - (B.2) שלם.

(Γ.1) במקרה הנפוץ שבו ההליך מכוון לתפעול על ידי אנשים בעלי מחשבות או רגשות מסוימים, או כאשר הוא מכוון לחיוב של משתתף כלשהו בפעולה עוקבת המשכית כל שהיא, אזי על אותו אדם המשתתף בהליך ומתפעלו להיות למעשה בעל אותן המחשבות או הרגשות, ועל המשתתפים להיות בעלי הכוונה לפעול כך; כמו כן, (Γ.2) עליהם למעשה לפעול כך בהמשך.

כפי שאפשר לראות מתוך הגדרה זו, המונח 'פרוצדורה' הוא אחד המרכזיים, אם לא המרכזי ביותר, בתפיסתו של אוסטין את השפה.²⁹ הוא כה מרכזי משום שהוא מהווה את עצם ההגדרה של פעולת לשון במובן זה שפעולה לשונית היא בראש ובראשונה פעולה פרוצדורלית. ששת התנאים שאוסטין מציב לביצוע מוצלח של מבע לשוני מהווים את לב הדיון בספר כולו. במונחים שאני מציעה כאן לאפיון הפרוצדורה אפשר לומר שאוסטין מפרט את התנאים הנורמליים לכינון פרוצדורה. 'הפרה' של כל אחד מששת התנאים מובילה לסוג אחר של הפרעה להצלחתו של המבע הביצועי. כך, אם ניקח כרוגמה את פעולת הלשון של הבטחה, אם אני מבטיחה דבר שאין בכוונתי לקיים (הפרה של Γ.1) הדבר שונה ממצב שבו אני מבטיחה דבר מה שאין בכוחי לקיים (הפרה של A.2). אוסטין מקדיש חלקים נרחבים בדיון לניסיון לאפיון של סוגי ההפרות ושל תוצאותיהן: את חלקן הוא מכנה 'תקלות', אחרות הן 'החטאות'; סוג נוסף הן 'פגמים' ואלו שונים מ'סיבוכים' וכן הלאה. אפשר לומר שכל הספר כולו מוקדש למעשה לבידור השאלה מתי מבע ביצועי הוא מוצלח ומתי - ובאלו אופנים ונסיבות - המבע הביצועי איננו מוצלח. אם כן, במובן זה השאלה "מה הם התנאים הנורמליים ההכרחיים להצלחת המבע הביצועי" היא גם השאלה החשובה והמרכזית בתפיסתו של אוסטין, והיא הנקודה המרכזית בדיון הרלוונטי שלו לתפיסת הפרוצדורה שאני מציגה כאן.

27 שם, בעמ' 39.

28 "הליך" הוא התרגום ל-"procedure במקור האנגלי.

29 מוזכר 22 פעמים בספרו.

ד. בין נורמליות לנורמטיביות

מאפיין חשוב של פרוצדורה שאוסטין מדגיש הוא העובדה שכעניין עקרוני אי-אפשר להגדיר הגדרה מושלמת את תחום חלותה של פרוצדורה:

עם זאת שכיחים יותר המקרים שבהם אין ודאות בנוגע להיקף החלות של תהליך כלשהו: באלו מקרים הוא חל ועל אלו וריאציות נוכל להחילו. ממהותו של כל הליך שגבולות יישומו, וכמובן, הגדרתו ה"מדויקת" יישארו עמומים. לעולם ניתקל במקרים מסובכים או שוליים שבהם ההיסטוריה של ההליך הקונבנציונלי לא תוכל בשום אופן לעזור לנו להחליט בנחרצות אם יישומו של ההליך נכון או לא במקרים שכאלה. האם אוכל להטביל כלב אם נכיר בו כרציונלי? או האם, במקרה שכזה, אמצא מחוץ למשחק?³⁰

אפשר לומר כי דוגמת הטבלת הכלב של אוסטין מקבילה לדוגמת הגבינה המתכווצת של ויטגנשטיין:³¹ בשני המקרים מדובר בניסיון לתת 'דוגמת קצה' של מצב עניינים לא נורמלי על מנת להסיק ממנו מסקנה לגבי המקרים הנורמליים. לטענתי, בהקשר זה המסקנות של שני הפילוסופים משלימות זו את זו לתפיסה שלמה של פרוצדורליות: מסקנתו של ויטגנשטיין³² הרואה בקיומם של תנאים נורמליים תנאי הכרחי לקיומה של פרוצדורה, וקביעתו של אוסטין כי האפיון של תנאי נורמליות לעולם יהיה פתוח לדוגמאות נוספות ולמקרים נוספים שיוכלו 'להיכלל תחת' הפרוצדורה. את המושג 'להיכלל תחת' יש לשים במרכזאות משום שהרעיון של הפתיחות העקרונית של הפרוצדורה מראה כי היחס של חלות אינו רלוונטי להגדרת הפרוצדורה. כפי שטענתי קודם לכן, פרוצדורה – בניגוד לכלל – אינה חלה (וגם אינה 'לא חלה') על מקרים מסוימים. אופייה הפתוח של הפרוצדורה מסביר מאפיין זה.

זוהי נקודה מרכזית בדיון הוויטגנשטייני על אודות כללים. תפיסה ריאליסטית של הכלל רואה אותו כקובע אלו פעולות עתידיות, עד אין סוף, ייחשבו כעוקבות אחר הכלל ואלו לא. זו גם התשובה הריאליסטית לשאלת הנורמטיביות של הכלל: מטרתו של כלל היא להגדיר במדויק איזו פעולה נופלת בתחומו ואיזו אינה נופלת בתחומו. אחת המסקנות החשובות שתפיסה פרוצדורלית של שפה חותרת אליהן היא שיש לוותר על הממד הנורמטיבי של הפרוצדורה. משמעות עמידותה העקרונית של הגדרת הפרוצדורה מונעת ממנה לקבוע באופן מדויק, עבור כל מקרה בעבר או בעתיד, האם נפל בתחומה או לא. בניגוד לכלל, שבו היחס המכונן אותו הוא החלות של לשון הכלל על פעולת העקיבה אחריו, הפרוצדורה אינה מכוננת על ידי יחס כלשהו. הפרוצדורה היא הפעולה הפרוצדורלית ולכן לא ניתן להפריד בין ההליך לבין יישומו. זו גם הסיבה לטענתי כי הפרוצדורה היא כלל ללא יוצא מן הכלל: אין אפשרות להפר אותה (במובן שאפשר להפר כלל) משום שאין פער בין ניסוחה לבין פעולת העקיבה אחריה.

30 איך עושים דברים עם מילים, לעיל ה"ש 3, בעמ' 54.

31 השוני בין הדוגמאות מייצג גם את סגנון הכתיבה והמזג השונה של שני הפילוסופים: אוסטין משעשע ושנון, ויטגנשטיין מסתורי וסתום.

32 חקירות, לעיל ה"ש 2, פסקה 142.

שני הטקסטים, חקירות וסדרת ההרצאות שעליהן מתבסס הספר איך עושים דברים עם מילים, נכתבו באופן עצמאי ובלתי תלוי, פחות או יותר באותה תקופה ובאותה סביבה גאוגרפית. למרות 'רוח הזמן' הפילוסופית האחראית, אולי, לקרבה רעיונית ומושגית מסוימת בין עבודתו של אוסטין לזו של ויטגנשטיין, יש הבדלים מהותיים ומוטיבציות שונות זו מזו בנקודות המבט הפילוסופיות של הכותבים, בתפיסתם את העשייה הפילוסופית בכלל ואת השפה בפרט. טענתי היא שקריאה מסוימת של פן אחד במשנתו של אוסטין – זו המוצעת במאמר זה – עשויה לתרום להבהרה של סוגיית יסוד בדיון של ויטגנשטיין. תפיסה פרוצדורלית של עקיבה אחר כלל על פי הקווים שהצגתי תורמת להבנת האופן שבו אנו מתנהלים באופן לשוני. לפרוצדורה יש ממד נורמלי – תנאים נורמליים שקיומם הכרחי להוצאה לפועל של הפרוצדורה; אך בניגוד לכלל, הפרוצדורה נעדרת ממד נורמטיבי – היא אינה מתיימרת להבחין בין אופני הפעולה הראויים לאלו המצויים. נהפוך הוא: הפרוצדורה עוסקת רק באופני ההתנהלות האקטואליים ופתוחה תמיד לאופני התנהלות אחרים וחדשים. משום שאחת הטענות המרכזיות שהעליתי כאן היא שפרוצדורה זקוקה לתנאים נורמליים לצורך ביצועה, היה מפתה לנסות להגדיר, באופן מדויק ככל הניתן, מה הם אותם תנאים נורמליים. עמידה בפיתוי זה היא נקודה מרכזית בדיון על אודות תפיסה פרוצדורלית של השפה. הן אוסטין והן ויטגנשטיין, כל אחד בדרכו, תומכים בדחיית הפיתוי להגדיר את התנאים הנורמליים. כפי שצינתי, עבור אוסטין חלק מהגדרת המבע הביצועי מבטלת את האפשרות להגדיר באופן מלא את תנאי ביצועו. הרעיון הוא שכאשר עומד בפנינו מקרה מסוים שבנוגע אליו אנו רוצים לדעת אם הצליחה ההתנהלות הלשונית אם לאו, אזי, הוא טוען, "אין מנוס מלתת הסבר מלא למורכבותה של הסיטואציה במקרה שזו אינה מתאימה לשום סיווג רגיל".³³ לדעתי, המסקנה הנובעת מאי-היכולת להגדיר במדויק את התנאים הנורמליים היא שמראש אין לייחס לפרוצדורה יומרה נורמטיבית. פרוצדורה היא מושג תיאורי הלוכד את אופני ההתנהלות הלשונית המתקיימים בתנאים נורמליים. במובן זה, תפיסה פרוצדורלית של השפה היא תפיסה צנועה של שפה: היא אינה רואה בשפה מערכת של כללים אלא מערך של התנהלות פרוצדורלית, כזה אשר אינו מתיימר להכריע, עבור כל פעולה, האם הפרוצדורה 'חלה' עליה או לא או אם הפעולה 'עקבה אחר' הפרוצדורה או לא. רשימת התקלות העשויות להתרחש בעת ביצוע של פעולת לשון אינה שלמה ואינה ניתנת להשלמה; באופן עקרוני, תמיד עשוי לצוץ איזה כלב שעבר הטבלה, גבינה המשנה את משקלה או משחק קרוקט המתנהל בעזרת קיפודים וציפורי פלמינגו.

עבור ויטגנשטיין בחקירות, אחת המחלות הפילוסופיות שיש להירפא מהן היא החתירה להכללות: "אנו שרויים באשליה שהמיוחד, העמוק, המהותי עבורנו בחקירתנו, טמון בכך שהיא משתדלת לתפס את המהות שאין-דומה-לה של השפה".³⁴ ההתנגדות לפיתוי הפילוסופי להניח כי קיימת מהות משותפת לתנאים החלים תחת המושג 'נורמליים', למשל, וכי כל מה שנותר לעשות הוא חשיפה של אותה מהות הלובשת צורה של הכללה או הגדרה, היא אחד הלקחים המרכזיים של הטקסט הוויטגנשטייני. תחת הנחה דוגמטית של מהות המשותפת

33 איך עושים דברים עם מילים, לעיל ה"ש 3, בעמ' 60.

34 חקירות, לעיל ה"ש 2, פסקה 97.

למושג או לתופעה, עלינו "לבדוק ולראות",³⁵ אומר ויטגנשטיין. לעיתים קרובות בדיקתנו תעלה כי המושג שבו אנו מטפלים הוא עמום או מעורפל, כזה שוויטגנשטיין מכנה "מושג בעל שוליים מטושטשים". ההמלצה של ויטגנשטיין "לבדוק ולראות" כתרופת נגד ל"מחלת ההכללות" מזכירה את הערתו של אוסטין שלפיה "אנו חייבים בכל מחיר להימנע מפשטנות יתר". לכן, לדעתי, מעבר לתיאור המאפיינים הכללים של הפרוצדורה, תהא זו טעות לחתור להגדרה מדויקת, במונחים של תנאים מספיקים והכרחיים, של התנאים הנורמליים לביצועה. אין זאת אומרת כי אין יתרונות למסקנה הצנועה שלפיה השפה היא פרוצדורלית; יתר על כן: דווקא ההתנגדות לפיתוי להגדיר וההימנעות מפשטנות יתר הן שמקנות לתפיסה פרוצדורלית של השפה את כוחה. אחת המסקנות המעניינות הנובעות מתוך הניתוח המוצג היא שהמושגים 'נורמלי' ו'נורמטיבי' לא רק שאינם נרדפים אלא שונים תכלית השוני. הדרישה הנורמטיבית מהכלל – היינו: הרעיון שכלל קובע באופן על-זמני ועל-הקשרי אם פעולה מסוימת מהווה עקיבה אחריו או לא – נשענת על תפיסה ריאליסטית של הכלל, כזו המפרידה בין לשון הכלל לבין יישומו. לעומת זאת, תפיסה פרוצדורלית של שפה נשענת על נוכחותם של תנאים נורמליים שמלכתחילה אינם ניתנים לאפיון מושלם. המושג 'נורמטיבי' מציין את מה שראוי (אך לא בהכרח מצוי) ואילו המושג 'נורמלי' מציין את השגור, הנהוג והמקובל אשר אינו בהכרח ראוי. פעמים רבות יש בשימושים היומיומיים בלבול בין שני המושגים הללו. כך, למשל, המושג השגור 'משפחה נורמטיבית' מתאר למעשה משפחה נורמלית (למראית עין, לכל הפחות), כזו אשר מתנהלת באופן רגיל ושגור – ולא דווקא כזו המציבה סטנדרט (נורמה) ערכי ראוי. לחלופין, כאשר נאמר על מישהו שהתנהגותו 'לא נורמלית' בזמן שהתנהגותו שגורה ומקובלת, הכוונה היא שההתנהגות אינה נורמטיבית. במילים אחרות, הנורמלי אינו בהכרח נורמטיבי והנורמטיבי אינו בהכרח נורמלי. אפשר היה לצפות שפילוסופים יקפידו על ההבחנה בין נורמלי לנורמטיבי אך לא כך הדבר. את הבלבול בין דרישה נורמטיבית לדרישה נורמלית אפשר למצוא בדיונים רבים על אודות מושג הכלל אצל ויטגנשטיין. אני סבורה כי מקור הבלבול נעוץ בכך שבמקרים רבים – למשל: אלו שוויטגנשטיין ואוסטין מתעכבים עליהם, כמו שקילת הגבינה והטבלת הכלב – מה שאינו נורמלי גם אינו נורמטיבי.

ה. סיכום

בגרמנית, באנגלית ובעברית יש קשר בין *prozess* ו-*prozedure*, *procedure* ו-*prozedure*, תהליך והליך. על פי האופן שבו ביקשתי לאפיין את הפרוצדורה יהיה נכון לומר שכל פרוצדורה (הליך) היא גם תהליך, אך לא כל הליך הוא פרוצדורלי. התהליך המשפטי הוא גם הליך משפטי, אך תהליכים פיזיולוגיים, פסיכולוגיים או פיזיקליים נעדרים בדרך כלל פן פרוצדורלי. בהקשרים רבים, בעיקר אלו המשפטיים, יצא לפרוצדורה שם רע. אחד הייצוגים התרבותיים החשובים ביותר של הפרוצדורה, בפניה האיומים ביותר מופיע בספרו של פרנץ קפקא המשפט³⁶ (בגרמנית: *Der Prozess*). קפקא מציג שם תפיסה של הפרוצדורה המשפטית כהליך ביורוקרטי, רווי כוחניות, אי-צדק, שרירותיות, אטימות וגחמנות – עד מוות. אני סבורה

35 שם, פסקה 93.

36 פרנץ קפקא המשפט (אברהם כרמל מתרגם, 1992).

כי השם הרע של הפרוצדורה יצא לה בשל הערכוב של ביורוקרטיה ופרוצדורליות. אמנם נכון הדבר שכל ביורוקרטיה כוללת פן פרוצדורלי, אך לא כל פרוצדורה היא ביורוקרטית. כאמור, הפרוצדורה הלשונית שבה דנתי אינה ביורוקרטית כלל ועיקר. הציטוט מאוסטין, המופיע בראש המאמר, הוא חלק מהפסקה המסיימת את הפרק השלישי של ספרו העוסק, כאמור, בניסיון לאתר ולתאר את שלל התקלות העשויות להתרחש עם הבעת האקט הביצועי: "על רקע כל דברי אלה ייתכן שייווצר הרושם כי זנחנו בעצם את כל כללינו. אך זה אינו המקרה". אכן, התפיסה שהצגתי אינה בבחינת זניחה של כל הכללים, אם משמעות הדבר היא ש"הכול הולך". נהפוך הוא: הדרישה שפרוצדורה תתנהל בתנאים נורמליים מבטיחה שלא כל התנהגות תוכל להיות התנהגות העוקבת אחר כלל (עוקבת פרוצדורה). במושגים ויטגנשטייניים, פרוצדורה היא מושג בעל שוליים מטושטשים, חבר במשפחה חשובה של מושגים פילוסופיים עמומים: משחק שפה, כלל, משפט, מלה, סימן, משמעות. "אך האם מושג מטושטש הוא בכלל מושג?" ויטגנשטיין שואל בפסקה 71 – ועונה: "האם צילום לא־חד הוא בכלל תמונה של משהו? האומנם יש תמיד יתרון בהמרה של תמונה בלתי חדה בתמונה חדה? כלום אין הבלתי חדה לעיתים קרובות בדיוק מה שאנו צריכים?" בדיון על אודות כללים, אני טוענת, המושג העמום 'פרוצדורה' הוא בדיוק מה שאנו צריכים.³⁷

37 אבקש להודות לד"ר ענת מטר, שקראה טיוטה מוקדמת של המאמר, על הערותיה החשובות וכן לצוות העורכים מטעם מערכת "פרוצדורות" על קריאתם הדקדקנית והמקצועית. כל טעות שנותרה במאמר היא באחריותי בלבד.